

ЛІТОПИСНИЙ «ШЛЯХ МОНОМАХА»: АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах розповідає, як під час князювання в Чернігові (1078—1093) він понад 100 разів мчав на виклик батька великого київського князя Всеволода Ярославича до Києва «від заутрені до вечірні». Здійснена авторами археологічна розвідка дозволила конкретизувати можливі варіанти маршрутів князя по обох берегах Десни.

Ключові слова: Володимир Мономах, «Повчання дітям», шлях Чернігів—Київ, змінні коні, археологічна розвідка, городища.

Після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., в якій загинув великий князь київський Ізяслав Ярославич, чернігівський князь Всеволод Ярославич зайняв великокнязівський престол, а його старший син Володимир, більше відомий як Мономах, — чернігівський стіл, який, згідно з «Заповітом» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це й стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилися Першим з'їздом князів у Любечі.

Описуючи свій життєвий шлях у «Повчанні дітям», Володимир Мономах чи не найбільше уваги приділяє спогадам про 16-річне князювання на чернігівському столі (Почуєнне... 1969, с. 162—163). У пушах під стольним градом князь полюбляв полювати, чи не щороку вирушав він із Чернігова в походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрані в них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на виклик батька, правою рукою і караючим мечем якого був. «А из Чернигова в Киев около ста раз ездил к отцу, за один день проезжая, до вечерни», — зазначав Мономах у «Повчанні» (там само, с. 160—161).

На той факт, що подолати верхи на коні впродовж світлового дня таку відстань можна було лише за умови, якщо вздовж усього шляху розмішувалися городки-застави, де князь і його охорона могли б регулярно міняти коней, звернув увагу ще Б. Рибаків і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них: «Один из них вел по правому берегу Десны через Гущино, Шестовицы на Моровск и Лутаву к Вышгороду, а другой, наиболее употребительный, — по кратчайшему расстоянию между Черниговом и Киевом по левому берегу Десны, где теперь пролегает шоссе... Путь этот начинался от Святой рощи и шел

через пункты с древними названиями — Скоренец, Олбин, Козелец (или мимо Остерского городца)» (Рыбаков 1949, с. 14). Щоправда, за подальшого обстеження території між Черніговом і Києвом з'ясувалося, що вздовж лівого берега згаданої річки («где теперь пролегает шоссе...») давньоруські пам'ятки на більшій частині території (аж до літописного Городця на Встрі) практично відсутні (крім кількох селищ), тоді як уздовж правого ще розвідками О. Попка була виявлена низка городищ доби Київської Русі (зокрема, декілька літописних міст), які розмішувалися практично в зоні видимості одне від одного (Попко 1971). Через це П. Толочко, аналізуючи згаданий шлях, писав лише про його правобережний варіант (Толочко 2008, с. 316—330).

На користь такого варіанту шляху побіжно свідчать і згадки в літописах різноманітних подій, що розгорталися саме на правому березі Десни. Так, 1139 р. великий київський князь Ярополк Володимирович, який йшов на Чернігів, заключив мир з бунтівним чернігівським князем Всеволодом Ольговичем у Моровську; 1155 р. Юрій Долгорукий прибув на «снем» з Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем у Лутаву; 1159 р. знову ж у Лутаві відбувся «снем» Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича, Олега та Ігоря Святославичів і Святослава Всеволодовича; 1176 р. саме Лутаву й Морівійськ «пожгоша» Олег Святославич (Ипатьевская летопись, стб. 302, 482, 498, 599). У той же час на лівому березі Десни згадується тільки Городець Остерський.

Відтак, восени 2008 р. експедиція Інституту археології НАН України та Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка¹ спробувала пе-

¹ Нині — Центр археології та стародавньої історії ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.



Рис. 1. Маршрут археологічної розвідки по «Шляху Мономаха» на правобережжі Десни

ревірити припущення Б. Рибаківа й розпочала обстеження давньоруських пам'яток уздовж імовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів — Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню підлягали, насамперед, городища — найбільш вірогідні пункти зупинок князівського почту (рис. 1).

Шлях першого етапу розвідки розпочинався від князівського двору Володимира Мономаха в Чернігові та пролягав через села Киянка, Шестовиця, Слабин, Козероги, Смолін (Чернігівський р-н), Моровськ, Карпилівка й Виповзів (Козелецький р-н). Розвідка не передбачала розкопок і зводилася до детальної фотофіксації, точної прив'язки місцезнаходження кожної пам'ятки за координатами N, E за допомогою GPS-приладу та виконання в окремих випадках креслень.

Шлях Володимира Мономаха на Київ, як уже зазначалося, розпочинався з князівського

двору, що займав тоді північну ділянку Чернігівського дитинця. Тут у 1985—1986 рр. був досліджений двоповерховий храм-усипальниця, споруджений у 70—80-х рр. XI ст., який небезпідставно пов'язують з ім'ям цього князя. Далі він вів через Київську браму й територію «окольного града» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи Холодні яри, повертала на південний захід і перетинала праву притоку Десни р. Білоус, уздовж якої, за свідченням літописів, відбувалася «вся жизнь» чернігівських князів, оминаючи розташоване неподалік від її гирла Гушинське городище IX—XIII ст. Саме тут, у лісах, на берегах Білоуса, здійснював мисливські подвиги Мономах, яскраво описані в його «Повчанні дітям». На думку Б. Рибаківа, про це свідчить знайдений тут унікальний золотий медальйон-змійовик із зображенням архангела Михаїла (на лицьовому боці) та голови Медузи Горгони (на зворотньому) вагою в 200 г (Рибаків 1949, с. 8; 1964, с. 19—20; Василенко 1977, с. 336; Бочаров 1984, с. 104).

Перетнувши Білоус, дорога прямувала до с. Киянка, сама назва якого незаперечно засвідчує його зв'язок з обслуговуванням шляху на Київ (рис. 1). За свідченнями П. Уварової, в північній частині цього села, на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Білоус (на північ від гирла р. Киянка) було давньоруське городище. Але обстеження території села О. Шекуном не виявило тут будь-яких слідів фортифікаційних споруд, натомість зафіксовано кілька селищ IX—XIII ст., розміщених здебільшого на підвищеннях у заплаві (Уварова 1906; Шекун, Веремейчик 1988, с. 96).

На цьому маршруті першим знаходиться поселення Киянка 1 (XI—XIII ст.), теж відкрито О. Шекуном 1982 р. Воно розкинулося на порізаному ярами краю правобережної корінної тераси Десни за 1,0 км на південь від однойменного села та на схід від дороги Киянка—Шестовиця, що повністю повторює напрямок старої київської дороги. Площа поселення понад 2,0 га, нині воно розорюється (рис. 2, 1).

Наступне селище — на північній околиці с. Шестовиця в уроч. Селище (Рів) на краю високої надзаплавної тераси — ймовірно, розміщувалося осторонь розглядуваного шляху, що проходив, вірогідно, дещо західніше, хоч стверджувати це однозначно складно. Поселення 1946 р. обстежила Я. Станкевич (Станкевич 1962, с. 14—15), 1982 р. — О. Шекун, який розкопав тут дві сільські садиби середини XIII ст. та з'ясував, що пам'ятка має значно

більші розміри ніж вважала попередниця та поширювалась і на протилежний бік яру — уроч. Рів II (Попко 1971, с. 135). На причину загибелі селища вказує виявлений в одному з жител кістяк жінки 25—27 років з вістрям татарської стріли між хребцями. 1926 р. тут відколись численної групи лишилося чотири кургани, які розкопав П. Смолічев (Станкевич 1962; Коваленко, Моця, Шекун 1985; Коваленко, Черненко 2001).

Наступним пунктом було городище IX—XIII ст. в центрі с. Шестовиця Чернігівського р-ну, повз яке київський шлях пролягав ще 30—40 років тому. Воно влаштоване на високому мисі берега Десни в уроч. Городище (Майдан) і за формою нагадує чотирикутник розмірами 150—160 × 270—300 м. Поверхня рівна, схили з боку краю тераси круті, місцями урвисті. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З напольного боку (з півночі та північного заходу) помітні рештки розораного й місцями знищеного повністю валу (заввишки на окремих ділянках до 3,0 м, ширина в підшві до 12 м) і рову (завширшки 8,0 м, глибина 1,5—2,0 м). Біля підніжжя протікає р. Десенка (старорічище Десни). Першу згадку про Шестовицьке городище фахівці схильні вбачати ще в привілеї на Чернігів зі Слабинським і Шестовицькими городищами, наданому в червні 1616 р. польською королівською канцелярією київському підкоморію С. Горностаю. Городище неодноразово згадується в літературі (Шафонский 1851; Константинович 1878, с. 184; Самоквасов 1873; 1908, с. 103—104; Уварова 1906, с. 91). Зокрема, архієпископ Філарет (Гумілевський) у п'ятій книзі «Историко-статистического описания Черниговской епархии» відзначав, що *«доселе заметен здесь, на возвышенной площадке вал, с южной стороны упирающийся подошвою в речку Десенку и с самыми страшными обрывами, по которым трудно не только съехать, но и сойти пешему. Место это называется городищем и городком. Вход в крепость был с трех сторон...»* (Филарет 1874, с. 86).

У XX ст. городище обстежували Я. Станкевич (1946 р.), В. Богусевич, О. Попко, І. Ляпушкін (усі 1947 р.), Д. Бліфельд (1956 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1974 р.), В. Коваленко (2003 р.) (див.: Моця, Коваленко, Ситий 2005, с. 234). За спостереженнями О. Попка, ще в середині XX ст. простежувалися рештки внутрішніх валу (мав тоді висоту 1,5—2,0 м) і рову (завглибшки до 1,5 м), які розділяли його на дві приблизно рівні частини (нині їх сліди не фіксуються). В

культурному шарі (до 1,25 м) зафіксовано незначну кількість ліпної ранньослов'янської кераміку другої—третьої чверті I тис., гончарну IX—XIII та XVII—XIX ст., уламки пірофілітових жорен, вироби з металу, скляні намистини й фрагменти браслетів. Із заходу до валу прилягало відкрите селище, що займало широку площу вздовж краю тераси.

Оминаючи невеликі ярочки та повороти тераси, шлях від нього прямував до уроч. Узвіз (крутий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни). Його практично неможливо було оминати: зі сходу, за вузьким видовженим мисом Коровель, йде низка деснянських стариць, із заходу — правий доплив Десни р. Жердова, що впадав неподалік стрілки мису в старицю Десни Коровель, відому ще за описом О. Шафонського: *«Коровель, вступное из Десны, длиною на версту, шириною на 80 сажень»* (Шафонский 1851, с. 235). Цією важко прохідною низиною дорога йшла кілька кілометрів до с. Слабин. Це була найважча ділянка шляху, що, вірогідно, й зумовило влаштування саме тут митниці вже з кінця IX ст. Відзначимо, що вона продовжувала функціонувати навіть у другій чверті XI ст., коли життя на городищі Коровель на деякий час призупинилося після розгрому, заподіяного Мстиславом Володимировичем. Побіжно на користь цього свідчать і матеріали досліджених курганів у групі в уроч. Узвіз (група 4, за Д. Бліфельдом), де поховання XI ст. перекривали рештки наземних жител, що загинули в пожежі на зламі першої та другої чвертей XI ст. (Kovalenko 2002, S. 247; Моця, Коваленко, Ситий 2005, с. 234).

Шлях, проминувши уроч. Узвіз, проходив повз (чи через) широковідоме городище в уроч. Коровель (150 × 80—100 м), що за 1,5 км на південь від села (рис. 2, 2). Городище й посад (700—1000 × 80—400 м), який прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, що понад 1,0 км виступає в заплаву Десни, виходячи до оз. Коровель. Як показали новітні дослідження, шестовицький посад уже в X ст. мав сталу вулично-садибну планувальну структуру з садибами, що відокремлювалися одна від одної вулицями та провулками. Біля підніжжя мису виявлено обширний поділ; навколо розміщувалися численні курганні групи. Пам'ятку досліджували П. Смолічев (1925 р.), Я. Станкевич (1946 р.), І. Ляпушкін (1947 р.), Д. Бліфельд (1947, 1957—1959 рр.), Ф. Андрощук (1991 р.), В. Коваленко та О. Моця (1976, 1982—1984, 1998—2012 рр.). Виявлено матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізно-

го віку, слов'янських культур і давньоруського періоду з суттєвим домінуванням артефактів кінця IX — початку XI ст.

Дорога від уроч. Узвіз проходила дещо північніше посаду, вздовж східного краю тераси. Загальна її ширина в середньому 1,65 м; колії, місцями розмиті чи розбиті, мають ширину 0,40—0,60 м при заглибленні в материк на 5,0—6,0 см. Перетнувши посад, дорога проходила через городищенські брами й виходила до південного в'їзду, що похило спускається до заплави, який до досліджень 2010 р. автори помилково вважали пізнім (Коваленко, Луценко, Моця 2009; Коваленко, Моця, Сытый 2003, с. 56). Огинаючи з півдня городищенський мис, шлях через територію подолу звивався вздовж західного берега стариці Коровель на с. Слабин, практично повторюючи сучасну дорогу. Він проходив, вірогідно, по вимошеній деревом набережній, сліди якої виявлені в 2003—2004 рр., перетинаючи стариці р. Жердова по мостах (ями від опор зафіксовані 2005 р.).

На користь пролягання одного з відгалужень шляху на Київ через територію Шестовицького подолу побіжно свідчить і знайдена на III підвищенні досить потерта свинцева висла печатка Володимира Мономаха поганої збереженості з поясним зображенням св. Василя Кесарійського в святительських ризах з піднятою в жесті благословіння правою рукою та кодексом — у лівій, з благопожальним написом давньоруською мовою в чотири чи п'ять рядків на реверсі (читається погано): «*Господи, помози рабу своему Василию*». Діаметр молівдовула 24 × 25 мм; зверху та знизу є розриви по отвору каналу від шнурка. Колончасті написи по сторонах зображення святого на аверсі не простежуються. До нашої знахідки було відомо 29 екз. подібних молівдовулів від 19 пар матриць, з-поміж яких один знайдено 1990 р. в Чернігові, на території передгороддя. Тож наша знахідка тридцята. Найближчими до неї є № 99 та № 100 (за зведенням В. Яніна), знайдені, відповідно, в Києві та Білгороді (Янин 1970, с. 68—70, 187—189, 258—259, 291—292; Янин, Гайдуков 1998, с. 41, 125—126, 263—264, 322—323; Коваленко, Моця, Сытый 2003).

Після загибелі Шестовицького комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як і в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлено, насамперед, необхідністю функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили

поселення XIII—XIV ст. в уроч. Заплава, через яке, вірогідно, й пролягав тоді шлях.

За 29 км від Чернігова, нижче за течією Десни, по трасі шляху в с. Слабин маємо наступний укріплений пункт, розміщений на видимій відстані від попереднього. Городище розкинулося в південно-східній частині села, в уроч. Деканівщина, на високому мисі над р. Слабинь (рис. 2, 3). Пам'ятку обстежували О. Попко, І. Ляпушкін (1947 р.), М. Кучера та О. Сухобоків (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.) та ін. Слабин, хоча його назва й не відбилася на шпальтах писемних джерел домонгольського часу, поза всякими сумнівами був також давньоруським містом² (за свідченням Філарета, він згадується як місто ще в актах 1625 р.: Філарет 1874, с. 85). Майдан городища (210 × 30—90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, із відносно рівною площею, дещо похилою до заплави Десни. У південній частині городища й досі простежується рів завглибшки до 0,5 м і завширшки 5,0—6,0 м, що відмежовував мисову частину городища від основної площі. Вал і рів з напольного боку, відзначені ще в описі О. Шафонського (Шафонський 1851, с. 219), нині майже непомітні. Культурний шар потужністю до 1,0 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується I тис. і IX—XIII ст. (Попко 1971, с. 134—135). Нині воно зайняте старим кладовищем і приватними садибами (рис. 2, 3). На північ від городища, за зовнішнім валом, розміщується селище-посад X—XIII ст., територія якого теж забудована.

Наступний пункт розміщений у с. Козероги і також знаходиться в полі зору видимості від попереднього. Городище на північній околиці села, в уроч. Шваччина Гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси Десни, було введено до наукового обігу О. Попком (1947 р.) і надалі обстежувалося О. Шекуном (1985 р.). Площадка городища овальної форми, 35 × 50 м, поверхня рівна, з невеликим ухилом у бік річки. Залишки оборонних споруд не виявлені. В культурному шарі значної потужності (до 0,8 м) зафіксовано уламки скляних браслетів, металеві шлаки та вироби, а також фрагменти гончарного посуду X—XIII ст. і незначну кількість ліпної кераміки слов'янського

² Назви міст із закінченням на -ин типові для південно-руських земель: Нежатин, Горошин, Пирятин, Костятин, Чучин, Малин, Микулин, Кудин, Губин тощо.

часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад (рис. 2, 4). Потужність культурного шару на посаді 0,2—0,3 м. Підйомний матеріал представлений керамікою X—XIII ст. (Попко 1971, с. 135).

Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолен — через городище на південно-східній околиці села, на найвищій точці мису, що має форму овала. Його обстежували О. Попко, І. Ляпушкін (1947 р.), М. Кучера та О. Сухобоків (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.) та ін. Зі сходу воно відокремлено невеликим ярмом, через який був в'їзд із заплави. З напольного (північного) боку ледь простежуються сліди замитого рову завширшки до 6,0 м і завглибшки до 0,5 м. Залишки валу, що колись оперізував майдан городища (110 × 50 м) по периметру, помітні нині лише на південному його краю (рис. 2, 5). Потужність культурного шару до 1,25 м. З півночі й сходу до городища прилягало відкрите селище-посад, за межами якого був курганий могильник — від п'яти груп зберігся один розораний насип на території села (Попко 1971, с. 135—137).

У с. Морівськ Козелецького р-ну, на дещо більшій відстані за описані, є городище VIII—XIII ст., яке ототожнюють з літописним містом Морівійськ, уперше згаданим у літописах під 1139 р., а потім — під 1152, 1155, 1159, 1169 рр. (Брайчевський, Шумаков 1988, с. 76—80). Місто часто використовувалося князями для переговорів (1139 р. — Всеволода Ольговича з Ярополком Володимировичем, 1160 р. — Святослава Ольговича з Ростиславом Смоленським) чи як місце зосередження сил перед кордоном (1152 р., 1155 р.) і мало важливе стратегічне значення (Ипатьевская летопись, стб. 302, 457, 478, 500, 504, 599). На думку філологів, назва міста походить від праслов'янського кореня «мор», «морав» — сира земля, поросла травою. В «Книге Большому Чертежу» воно згадане як Муромеск (Книга... 1950, с. 103), що суттєво полегшило його локалізацію (О. Шафонський, М. Марков, М. Арцибашев, М. Неволін, М. Погодін, С. Соловійов, М. Барсов, Д. Багалій, А. Насонов, О. Зайцев, В. Коваленко та ін.; див.: Роспонт 1972, с. 66).

Городище мало овальну форму (190 × 225 м), видовжену з півночі на південь, і розміщувалося на високому крутому мисі правого берега Десни. Нині його територія зайнята приватними садибами. Розміри пам'ятки та характер знахідок підтверджують високий соціальний статус Морівійська, що постає за відомостями писемних джерел. Залишки оборонних споруд

через господарську діяльність майже повністю знищені (рис. 2, 6). Ще в 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напольного рову завглибшки 1,0—1,5 м і завширшки до 10 м. О. Шафонський відзначав наявність тут залишків «древнего земляного укрепления; сие укрепление, в одном низком вале состоящее, простирается вниз, по правому берегу реки Десны на версту...» (Шафонский 1851, с. 235). Залишки валів нині можна простежити лише по краю мису з напольного боку. Зважаючи на описи та дані О. Попка, ще один вал пролягав посередині майданчика та по його периметру, розділяючи городище на дві частини. Загальна площа городища понад 4,0 га; потужність культурного шару 1,25—1,50 м. Здійснене 1983 р. В. Коваленком шурфування пам'ятки дало ліпну кераміку VIII—IX ст. і давньоруського часу X—XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу й шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти браслетів, мармуровий хрест-тільник, шиферні прясельця, кістяні та залізні вироби (зокрема, уламок шпори типу III, за А. Кірпічниковим, що датується першою половиною XIII ст. і призначалася лише для важко озброєних вершників: Кирпичников 1973, с. 65—66). З півночі й заходу до городища примикало відкрите селище IX—XIII ст., а в західній частині села відоме ще одне X—XIII ст. (Коваленко 1984, с. 53).

Могильник літописного Морівійська займав значну частину нинішнього села й нараховував десятки насипів і щонайменше три групи, один з яких у центрі села досліджений 1889 р. В. Беренштамом. Під насипом заввишки 2,2 м (довжина периметра 35 м) виявлено трупоспалення на місці, що дозволяє датувати його X ст. З погляду на літописну згадку під 1159 р., Морівійськ входив до складу вотчини чернігівських князів.

Найзаплутаніша ситуація з літописною Лутавою, згаданою під 1139, 1155, 1159 і 1175 рр., що мала розміщуватися на трасі Мономахового шляху та була крайнім пунктом на південному кордоні Чернігівського князівства. Наявність на сучасній карті однойменного топоніма (с. Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл.) наштовхнуло дослідників на думку про локалізацію літописного міста саме тут. Але на території сучасного с. Лутава та в його околицях давньоруські пам'ятки не виявлені, що змушує детальніше розвідувати його округу.

За 1,2 км на південь від с. Карпилівка, між ним і селищем Короп'є, зафіксовано наступне городище. Воно займає випнутий у запла-

ву Десни мис корінного берега (висота 5,0—12,0 м), що зі східного й південного боків обмежений струмком, а з західного — старцею Десни. Стрілку мису — майдан підовальної форми (90 × 150 м) — відсікають від основної частини знівельований оранкою вал і замитий рів (рис. 2, 7). Пам'ятку обстежували С. Одинцова та О. Шапошникова (1948 р.), В. Коваленко (1983 р.), О. Шекун (1985 р.), А. Казаков (1989 р.) та ін. Поселення-посад (240 × 160—300 м) примикає до городища з південно-західного боку та займає понижену з північного заходу ділянку мису. Не виключено, що на цій ділянці були допоміжні укріплення. Знахідки що на городищі, що на посаді датуються XII — серединою XIII ст. і загалом мають міський характер. На думку дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язати з літописним містом Лутава, згаданим під 1139 р. (Копилов, Одинцова, Шапошникова 1952, с. 95—96; Коваленко 1985, с. 287; Козаков 1997, с. 101—108).

Одним із найяскравіших на лівобережжі пониззя Десни слід визнати городище з посадом і подолом за 0,4 км на північ від с. Виповзів і за 0,8 км на південь від с. Лутава. Вперше його обстежив В. Беренштам (1889 р.), який заклав шурф (3,40 × 3,15 м) і ототожнив пам'ятку з літописною Лутавою. У звіті до Імператорської археологічної комісії він подав опис і план городища та його околиць, розглянув зібрану тут кераміку. Описуючи городище, дослідник вказав на наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2,0 м, але, оскільки до його шурфу потрапили два поховання в дубових трунах XVII ст., він вирішив, що тут знаходиться сільський цвинтар, і припинив роботи (Беренштам 1889, арк. 4—5 зв.). Пізніше пам'ятку оглядали й досліджували члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський і Є. Корноухов (1911—1912 рр.), А. Розанов (1924—1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947—1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошникова (1948 р.), М. Кучера й О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), А. Казаков (1989—1990 рр.), В. Скороход (2009—2012 рр.) (Коваленко, Скороход 2009).

Виповзівське городище далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни якраз навпроти літописного Городця «на Вєстрі», що належав Мономашичам і слугував ідеальним форпостом між Києвом і Черніговом. Тут і в XIX ст. був важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь розпочиналася дуже забagne-

на територія, що була практично безлюдною і за доби Київської Русі, і пізніше, в литовські часи, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі, мали статися князівські з'їзди «снеми», що й відбувалося в 1155 та 1159 рр., а 1175 р. Лутаву «пожгоша» разом із сусіднім Морівійськом, що й стало підставою для більшості вчених ототожнювати Виповзівське городище з рештками літописної Лутави.

Городище займає вузький досить видовжений мис правобережної тераси Десни заввишки 15—20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (правий доплив Десни) та її старицями та на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми влаштоване на кінці мису, що на 3,0—4,0 м підноситься над рештою тераси. Воно вирізняється мініатюрними розмірами — 75 × 90 м за зовнішнім обрізом валів і всього 30 × 40 м всередині їх. Рештки валів, що колись оточували городище, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження та складається з сипучого річкового піску) та лише деінде швидше вгадуються ніж фіксуються. З напольного боку був рів, що нині зав'язаний піском і ледь простежується вздовж схилу городища (рис. 2, 8). З півдня до городища прилягав, займаючи решту території мису, значний за розмірами відкритий посад площею 75—100 × 300—450 м, дуже пошкоджений силосними ямами, тренувальними військовими окопами навчального центру «Десна» та залишками будівель від колишньої ферми.

Дослідження на Виповзівському комплексі в 2009—2012 рр. показали, що городище, засноване в останній чверті IX ст., в першій половині X ст. зазнало погрому з потужною пожежею, після чого незабаром відродилося, але втратило назавжди своє значення. Про це свідчить різке скорочення площі посаду. Відтак, його ототожнення з літописною Лутавою проблематичне. Вирішити остаточно цю запутану проблему з локалізацією літописної Лутави допомагають писемні джерела XIV—XVII ст., де згадуються і Виповзів³ (у складі Остерського староства), і Лутава (на Московському кордоні), що унеможливує змішувати ці топоніми й однозначно свідчить на користь Карпилівського городища як решток літописного міста.

Нижче Виповзова вздовж Десни ландшафт різко змінюється. Чернігівська територія на півдні межиріччя Десни та Дніпра не доходила до гирла Десни на 30—60 км. Як неоднора-

³ Перша згадка під 1392 р.

зово зазначали дослідники, цей район належав до Київської землі. Межею між ними була смуга боліт (Великі та Малі Ровжи, Остриганське, Лиховське, Плавля, Торцьке та найбільші з них, площею в кілька тисяч десятин — Вершина й Видра), що тяглися від с. Лутава Чернігівської обл. на Десні на північний захід до с. Окунинове (нині затоплене Київським водоймищем), а від нього — вздовж Дніпра — майже до с. Дніпровське (літописне місто Навоз), відрізаючи чималий шмат території (понад 600 км²) у пониззі межириччя⁴ (Грушевський 1991, с. 9—10; Толочко 1980; 1996, с. 114).

Як зазначає П. Толочко, чернігівсько-київський кордон спочатку проходив приблизно за 30 км вище по Десні, північніше за літописний Морівійськ, і лише у другій половині XII ст., після захоплення Ольговичами Лутави й Морівійська, був відсунутий південніше. В такому разі цей кордон могло позначувати розташоване на північний захід від с. Морівськ Козелецького р-ну Бондаревське болото (Толочко 1980, с. 116; див. також: Оппоков 1905, с. 239). Проте, хоча освоєння пониззя Десни дійсно відбувалося з Києва, а не Чернігова, літописи, на наш погляд, не дають підстав для таких висновків: і Лутава, і Морівійськ від самого початку згадуються в них як чернігівські, а не київські міста. Вірогідніше, що зазначена ділянка чернігівсько-київського кордону складалася ще на середину XI ст. за заповітом Ярослава Мудрого. Але на кінець XI ст. ситуація тут ускладнилася через передачу після Любецького з'їзду 1097 р., на вимогу Володимира Мономаха, Остерського Городця з підпорядкованими йому землями до складу Переяславської землі. І хоч територія Остерської волості, як засвідчують актові матеріали XIV—XVII ст., переважно локалізувалася на лівому березі Десни в пониззі Остра, на деснянському правобережжі до неї входили (згідно з люстрацією 1552 р.) Виповзів, Боденьки, Жукин і Чернин. Таким чином, у межириччі Дніпра й пониззі Десни сходилися території Чернігівської, Переяславської та Київської земель.

Відтак, від Виповзова маршрут досліджуваної дороги, можливо, мав різко змінюватися. Адже прохід уздовж правого берега Десни в напрямку на Вишгород був надзвичайно ускладнений (щонайменше на півроку) через заводнення заплави та болота. Нижче Виповзова по деснянській терасі та до самого Вишгорода не-

відомі будь-які археологічні пам'ятки зі слідами укріплень, що певною мірою підтверджує наші припущення. Тож далі шлях мав роздвоюватися: одне його відгалуження мало пролягати або західніше, обходячи болота (територією Київської землі), або скеровуватися далі на Вишгород по правобережній терасі Десни, де на кількох гатах достатньо було встановити частокіл і не провадити якихось капільних земляних робіт (тобто зводити городища); друге відгалуження шляху під Виповзовом повертало на схід (по території Переяславської землі), де в районі Остра (літописний Городець Остерський) був відомий кінний брід. Та лише подальші польові роботи зможуть якоюсь мірою відповісти на це запитання.

Та все ж, суто логічно не можна пояснити необхідність переходу з деснянського правого берега на лівий на лінії Виповзів — Остер і повторного повернення на правобережний маршрут на найкоротшому (нижньому) відрізку біля с. Хотянівка (де й води було найбільше). За зафіксованого темпу пересування Мономаха з Чернігова до Києва (за день) подвійна переправа забирала б багато часу. Є ще аргумент на користь правобережної версії (див. роботи П. Толочка). З літопису відомо, що 1115 р. Мономах «...оустрой мостъ чересь Днепръ» (Ипатьевская летопись, стб. 282). Це було якраз поблизу Вишгорода, що визнають усі історики. Він був зведений, найвірогідніше, між цим літописним градом і замською садибою Микільського монастиря на правому березі Десни. Л. Махновець наголошував, що якраз у цьому місці — на Дніпрі напроти Вишгорода — у XVIII ст. був острів Журавлів, нині затоплений Київським водосховищем. І саме тут 1146 р. князь Всеволод, який тоді занедужав, влаштував на деякий час власну резиденцію: «...ста подь Вышегородомъ въ Острове» (Ипатьевская летопись, стб. 320; Махновець 1989). Тож можна зробити висновок, що на цьому острові розмішувались якісь стаціонарні будівлі, де могли перебувати «сильні світу» та їхнє оточення.

Восени 2010 р. з метою уточнення київської ділянки маршруту розвідка по «Шляху Мономаха» була продовжена, охопивши цього разу обидва береги пониззя Десни до Вишгорода: від Виповзова вздовж правого берега та від Остра (Городця Остерського) вздовж лівого. Роботи ускладнювалися тим, що від околиць с. Виповзів і смт Десна до с. Сувид правобережна тераса Десни перекопана окопами та бліндажами військового навчального центру «Десна», а від с. Пирнове — зайнята котеджами, дачними масивами, базою відпочинку

⁴ Приблизно так само проходить нині кордон між Чернігівською та Київською областями.

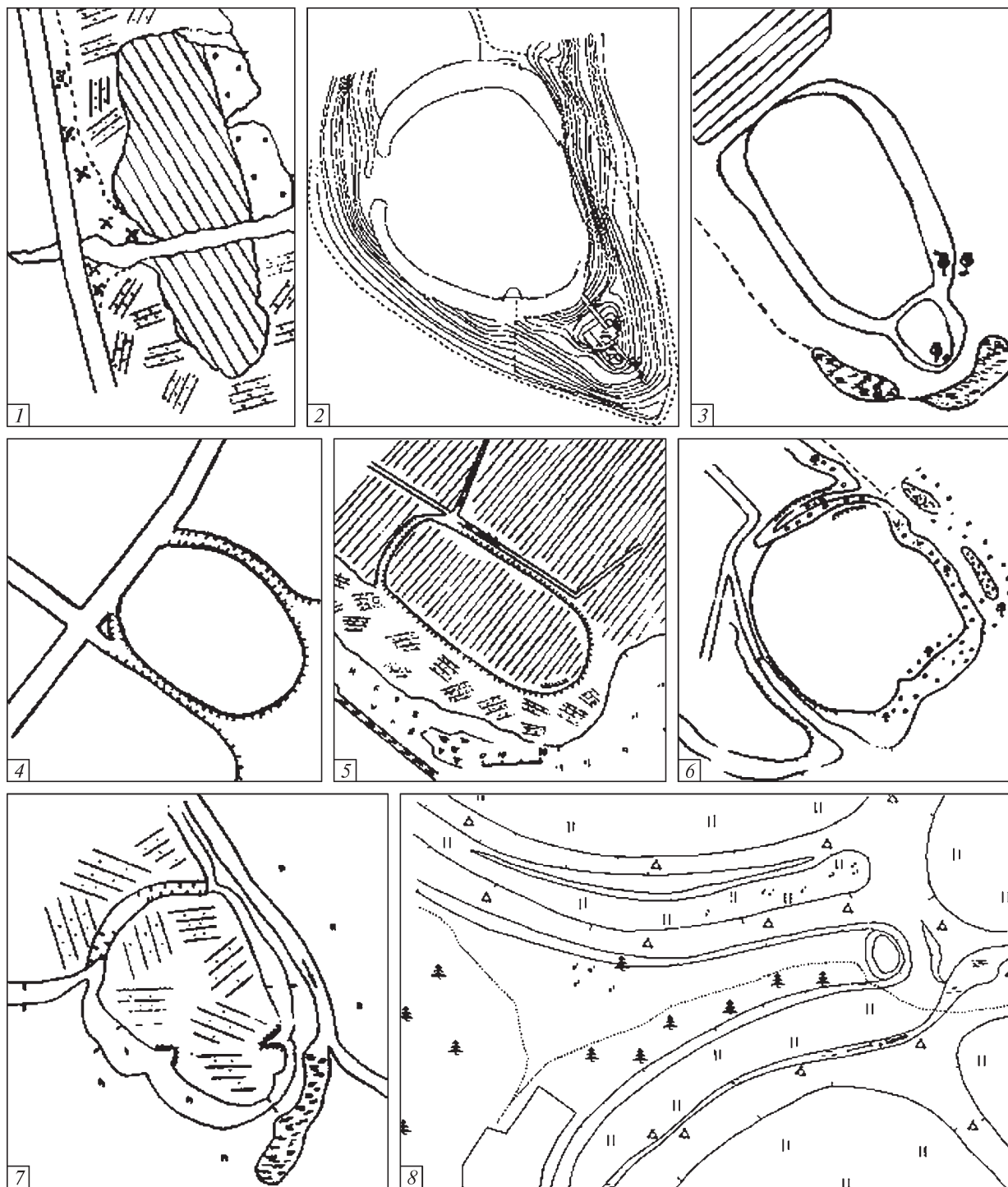


Рис. 2. Схем-плани городищ і селищ на чернігівській ділянці «Шляху Мономаха»: 1 — поселення Киянка 1; 2 — городище в уроч. Коровель; 3 — городище в с. Слабин; 4 — городище в с. Козероги; 5 — городище в с. Смолін; 6 — городище в с. Моровськ; 7 — городище в с. Карпилівка; 8 — городище в с. Виповзів

тощо. Навколо них виявлена значна кількість смітників, будівельних кар'єрів і знівельованих ділянок під будівництво.

Розвідкою на корінній терасі правого берега Десни зафіксовано понад 40 пам'яток, та лише близько 10 належить до часів Київської

Русі (Моця, Скороход, Шидловський 2011). 3-поміж них — дві групи курганів з семи насипів за 0,5 км на схід від військового містечка «Десна» та з восьми насипів за 0,8 км далі на схід; два селища X—XIII ст. в околицях «Десни» (в уроч. Заплава 2, на південний схід від містечка,

та поселення Десна 1, що займає заліснену ділянку тераси); чотири селища на краю тераси (в уроч. Лиса Гора на в'їзді в с. Сувид, в селах Жукин, Нижня Дубечня, в уроч. Вершина на околиці того ж села) та в уроч. Луковиця на останці тераси. Та серед них немає жодної пам'ятки, на якій збереглися б рештки укріплень і яку можна було б беззастережно ототожнювати з черговою станцією на трасі «Мономахового шляху», тоді як відстань між Виповзовом і Вишгородом 57 км, або майже третина маршруту, начебто передбачає наявність зупинки.

Додамо, що в анотованих списках до «Зводу пам'яток історії та культури Київської обл.» підвищення в уроч. Лиса Гора зазначене як городище. Та після детального обстеження поселення не виявлено жодних слідів укріплень. Його територія простягається на 200 м на південь до сільського кладовища, розміщеного на краю тераси Десни при в'їзді до с. Сувид з боку Чернігова. Тут відома й гать через болото в напрямку до Вишгорода. Ще одне городище теоретично могло би стояти й на місці в с. Пирнове за 27 км нижче Виповзова та за 11 км нижче уроч. Лиса Гора в с. Сувид, але територія Пирнова щільно забудована, що унеможливує тут повноцінну розвідку. Для зупинки можна було б скористатися й належною Микільсько-му монастирю землею в уроч. Чапколіївка на північно-східній околиці с. Хотянівка. Проте час заснування монастиря в писемних джерелах не зафіксований, а знахідку в околицях села 1984 р. свинцевого молівдовула великого київського князя Ізяслава Ярославича не можна вважати беззастережним аргументом (Брайчевський, Шумаков 1988, с. 76—80).

Останнім пунктом маршруту, але вже на правому березі Дніпра, був літописний Вишгород — один із значних і важливих центрів Київської Русі (про це свідчить хоча б той факт, що в Іпат'євському літописі він згадується близько чотирьох десятків разів). Місто виникло на одному з відрогів правобережної тераси Дніпра, за 20 км на північний захід від Києва, дещо вище гирла Десни. Його площа в період розквіту в середині XII ст. сягала понад 80 га, а дитинця становила 9,0 га. Залишки укріплень, до 10 м заввишки, збереглися з заходу та південного заходу. В конструкції земляного валу виявлено дерев'яні зруби, а з південного боку дитинець оточував рів. Зі сходу місто захищали урвисті схили тераси, а з півночі — яри. Особливим районом цього міста був і південний відріг тераси площею близько 2,5 га, відомий під назвою Ольжина гора (можливо, на честь княгині Ольги, яка володіла цим

центром). З трьох боків вона була оточена ярами та лише з заходу з'єднувалася вузьким перешийком з плато. Основний некрополь був за 2,0 км на захід від центра городища, в уроч. Могилки на ставках; сліди ще однієї курганної групи простежені також за 0,5 км на північний схід від городища. Численні дані писемних джерел і археологічні дослідження дозволили в загальних рисах реконструювати життя цього важливого урбаністичного центру давньоруської доби (Довженко, Зоценко 1986).

На лівому березі Десни розвідка розпочиналася від смт Остер, на території якого знаходився так зв. Городець Остерський — центр чималої волості Переяславського князіння (Моця та ін. 2010). Згідно з літописом, Городець був заснований Володимиром Мономахом 1098 р. (Ипатьевская летопись, стб. 248). Розміщуючись на стику Київського, Переяславського та Чернігівського князівств, місто було стратегічно важливим пунктом, свого роду трампліном для Мономашичів у їхніх намаганнях захопити Київ. Пам'ятку неодноразово оглядали археологи (А. Розанов, В. Богусевич, М. Кучера, О. Сухобоков, Ю. Моргунов, В. Зоценко та ін.). Архітектурно-археологічні розкопки решток розташованої на дитинці (уроч. Замок) Михайлівської церкви в різні часи провадили М. Константинович і М. Макаренко (Асеев 1986, с. 364). У 1987—1988 рр. експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом А. Казакова здійснила дослідження на городищі, продовжені в 2011—2012 рр. 2010 р. пам'ятку обстежував А. Петраускас, який заклад на городищі два шурфи.

Остерське городище (Замок), що нині має площу близько 0,7 га, розміщене на південній околиці сучасного містечка, на правому корінному березі р. Остер, в уроч. Старогородок. З півночі, заходу й сходу його оточує великий посад, що має три лінії укріплень, що збереглись у вигляді потужних валів. Загальна площа посаду близько 60 га.

Від Остра маршрут пролягав на с. Беремицьке, в околицях якого є три поселення, з яких лише на одному (Беремицьке I на останці тераси, площею понад 1,8 га) виявлені матеріали доби Київської Русі. Ще південніше знаходиться с. Євминка, на північно-східній околиці якого, в лісі, зафіксовано давньоруський курганний могильник з понад 30 насипів, а на городах на північній околиці — синхронне йому селище.

Відстань між Остром і Києвом — крайнім пунктом маршруту — становить близько 70 км. Аби швидко її подолати, треба було ще

кілька разів змінити коней (Моця 2010). Таким проміжним пунктом могло бути городище в с. Крехаїв за 15 км від Городця Остерського. Воно розміщене на мисі борової тераси корінного берега Десни, в лісі, за 2,0 км на схід від околиці села, на території Заліського державного лісо-мисливського господарства. З заходу, півночі та сходу вона оточена заболоченою низиною. Городище округлої форми, з валами заввишки 2,0—4,0 м й завширшки 10—12 м; його діаметр близько 600 м. Ще на одному поселенні — на дюні в уроч. Бовдень — зафіксовано знахідки часів Київської Русі. Але й відстань від Крехаєва до Києва (близько 55 км) була завеликою для швидкого її подолання без зміни коней.

Нижче Крехаївського городища, переважно на підвищеннях у заплаві поблизу сіл Соболівка й Літки, виявлено ще низку багаточасових поселень, на чотирьох з яких (уроч. Парня IV—VI і Літки I) зафіксовані давньоруські матеріали. Але розміри цих пам'яток і топографія їх не відповідають вимогам, що ставляться до стоянок на маршруті «Шляху Мономаха». Теоретично цим вимогам могло б відповідати поселення Рожни 3 X—XI ст., що займає мис тераси за 1,0 км на південний схід від околиці с. Рожни, приблизно за 20 км нижче Крехаївського городища. Але й у цьому разі до Києва було ще близько 25 км (до дніпровської переправи навпроти Видубецького монастиря, де річковий фарватер розділявся островом і де знаходився понтонний міст). Та в цій місцевості давньоруські пам'ятки невідомі.

Кінцевим пунктом розглянутого маршруту в обох його варіантах була столиця східнослов'янської держави — Київ. Місто виникло й розвивалося теж на правому березі Дніпра, дещо нижче гирла Десни, і, таким чином, контролювало весь басейн Верхнього Дніпра та його численних допливів. Тут проходила межа лісу й лісостепу. Немає потреби детально описувати топографію Києва — це не є темою цього дослідження. Відзначимо лише, що в перші століття II тис. Київ займав площу понад 380 га (Верхнє місто 80, посад близько 250, округа 50 га) і на цій території могло мешкати, за висновками П. Толочка, 50 тис. осіб (Толочко 1980). Було де зупинитися та перепочити й Володимиру Мономаху: якщо він зустрічався з батьком у центральній частині (так би мовити, «на його робочому місці»), то міг після того бачитися з сестрою Янкою, яка стала черницею в монастирі св. Андрія (його засновником і був їхній батько); для спокійніших перемовин під-

ходив і Красний двір Всеволода Ярославича над Видубецьким монастирем; а якщо була необхідність швидко повернутися до Чернігова, то перепочинок, вірогідно, відбувся в Дорогожичах, нижче Кирилівського монастиря, де сходилися дороги на Чернігів, Вишгород і Білгород Київський (Толоко 1983, с. 64—96).

У підсумку можна стверджувати, що наші дослідження дозволяють зупинитися на правобережному варіанті маршруту від Чернігова до Києва, і ось чому. Дійсно, на лівому березі теж відомі пам'ятки давньоруського часу, але вони не утворюють такої системи поселень, яка постійно функціонувала протягом відносно тривалого часу. Своєрідні протоагломерації в районі літописних Чернігова та Городця Остерського відображають окремі елементи їхньої сільськогосподарської округи, а скупчення давньоруських об'єктів у районі сучасних сіл Літочки, Парня, Літки й Рожни, можливо, становлять одну з феодальних вотчин з центром на Крехаївському городищі.

На правому ж березі Десни укріплені поселення, які тоді виконували й функції поштових станцій, де змінювали стомлених коней, фіксуються з відповідною регулярністю за винятком нижнього відрізка. Але й це стало зрозумілим після описаних польових робіт. З'ясувалося, що суттєві природні перешкоди на шляху є північніше с. Сувид: тут тераса Десни була розмита ще льодовиками, що призвело до значної заболоченості старих русел, які в давнину з'єднували Десну й Дніпро. Достатньо було контролювати гаті між болотами (можливо, навіть примітивних дерев'яних споруд на зразок огорож), а не зводити класичні городища. Така гіпотеза підтверджується і наявністю відкритих поселень Сувид II та Нижня Дубечня, уроч. Вершина, де давньоруські матеріали виявлені на підвищеннях у межах старих русел.

І ще одне: суто логічно не можна пояснити необхідність переходу з деснянського правого берега на лівий на лінії Виповзів — Остер і повторного повернення на правобережний маршрут на самому нижньому відрізку біля с. Хотянівка (де й води було найбільше). За темпу пересування Мономаха з Чернігова до Києва (за день) подвійна переправа забирала б багато часу. Звичайно, кінний брід на цій лінії могли використовувати в розглянуті часи, але подальший шлях, як здається, не йшов паралельно до деснянського берега, а, швидше, перпендикулярно до нього — до центрів Переяславського князівства.

Наостанок наголосимо. Не викликає жодного сумніву твердження, що подібні розвідки (а краще ще й з шурфуванням чи ширшими розкопками)

дозволяють реконструювати окремі процеси та явища як давньоруської історії, так і інших періодів у житті давнього населення України.

- Асеев Ю.С.* Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 3. — С. 350—372.
- Беренштам В.Л.* Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ИМК РАН. — Рукоп. архив. — Ф. 1. — Оп. 1889. — Спр. 48. — Арк. 4—5 зв.
- Бочаров Г.Н.* Художественный металл Древней Руси. — М., 1984.
- Брайчевський М.Ю., Шумаков В.В.* Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва // Археологія. — 1988. — 61. — С. 76—80.
- Василенко В.М.* Русское прикладное искусство. — М., 1977.
- Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991.
- Довженко В.И., Зоценко В.Н.* Вышгород // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 303—310.
- Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. 2.
- Кирпичников А.Н.* снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973.
- Книга Большому Чертежу.* — М.; Л., 1950.
- Коваленко В.П.* Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 50—54.
- Коваленко В.П.* Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // АО 1983. — М., 1985. — С. 286—287.
- Коваленко В., Луценко Р., Моця О.* Дослідження в Шестовиці у 2008 р. // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 111—113.
- Коваленко В., Моця А., Ситий Ю.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2003. — С. 51—67.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В.* Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983. — М., 1985. — С. 287—289.
- Коваленко В., Скороход В.* Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. // Вісник ЧДПУ. — 2009. — Вип. 73. — Серія історичні науки. — Вип. 6. — С. 66—82.
- Коваленко В., Черненко О.* Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. — Чернігів, 2001. — С. 92—100.
- Козаков А.Л.* Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 101—108.
- Константинович Н.А.* О курганах Черниговского уезда // Тр. III АС. — К., 1878. — С. 181—184.
- Копилов Ф.Б., Одицова С.М., Шапошникова О.Г.* Археологічні розвідки по нижній течії Десни // АП. — 1952. — 3. — С. 85—98.
- Махновець Л.Є.* Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. — К., 1989.
- Моця О.П.* Шляхи Київської Русі: темпи руху на «путях» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—42.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* Дослідження в Шестовиці в 2003—2004 рр. // АДУ 2003—2004. — Запоріжжя, 2005. — С. 233—234.
- Моця О.П., Скороход В.М., Шидловський П.С.* Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 246—247.
- Моця О.П., Шидловський П.С., Скороход В.М., Казаков А.Л.* Звіт про наукові розвідувально-археологічні дослідження у Нижньому Подесенні по «Шляху Мономаха» від смт Остер Чернігівської області до м. Вишгорода Київської області // НА ІА НАНУ. — 2010 р.
- Опкоков Е.Ф.* Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии. — Чернигов, 1905.
- Попко О.О.* Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. — 1971. — I. — С. 129—138.
- Поучение Владимира Мономаха* // Изборник. — М., 1969.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. — 1949. — 11. — Т. I. — С. 7—99.
- Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи. — М., 1964.
- Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С. 9—89.
- Самоковасов Д.Я.* Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии // Древние города России. Историко-юридическое исследование. — СПб., 1873. — Приложения.
- Самоковасов Д.Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908.
- Станкевич Я.В.* Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. — 1962. — 87. — С. 6—31.

- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
- Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П.* Пути-дороги Киевской Руси // П.П. Толочко. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 316—330.
- Уварова П.С.* Городища и курганы с погребениями в урнах // Тр. Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. — М., 1906. — Вып. 1. — С. 91.
- Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.5.
- Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 93—101.
- Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. I: Печати X — начала XIII вв. — М., 1970.
- Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. I: Печати, зарегистрированные в 1970—1996 гг. — М., 1998.
- Kovalenko V.* Černigiv und Čestovica: Kontakte zwischen Slawen und Skandinaviern im östlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. und 10. Jahrhundert // Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit. — Mainz am Rhein, 2002. — S. 247.

Надійшла 04.04.2013

*А.Л. Казаков, В.П. Коваленко, О.П. Моця,
А.В. Петраускас, Ю.М. Сытый, В.М. Скороход*

ЛЕТОПИСНЫЙ «ПУТЬ МОНОМАХА»: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

В «Поучении детям» Владимир Мономах рассказывает, как во время княжения в Чернигове (1078—1093) он более 100 раз мчался по вызову своего отца великого киевского князя Всеволода Ярославича в Киев «от заутрени до вечерни». Проведенная авторами археологическая разведка позволила конкретизировать возможные варианты маршрутов князя по оба берега Десны, выявить вдоль их цепочки городищ, в которых могли ждать его сменные лошади, без чего такая быстрая поездка вряд ли могла бы состояться.

*A.L. Kazakov, V.P. Kovalenko, O.P. Motsya,
O.V. Petrauskas, Yu.M. Sytyi, V.M. Skorokhod*

ANNALISTIC «MONOMACH'S ROUTE»: ARCHAEOLOGICAL REALITIES

In his «Povchannya Dityam» («Precept to Children»), Volodymyr Monomakh tells that during his reign in Chernihiv (1078—1093) he rushed to Kyiv more than 100 times at the summons of his father Vsevolod Yaroslavych, Grand Prince of Kyiv, «from matins to vespers». Archaeological prospecting conducted by the authors allowed concretizing the possible variants of the Prince's routes on both banks of the Desna River and discovering series of hill-forts along them where fresh horses could be waiting for him, because such a rapid trip was hardly possible without them.